

VULLSABER

La Il·lustració

Gonçal Mayos

UOC

La Il·lustració

Gonçal Mayos

L'edició d'aquesta obra ha comptat amb el suport del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i la col·laboració del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació.

Coordinació editorial: Lluís López
Edició: Jordi Pérez Colomé
Direcció editorial: Lluís Pastor

Disseny del llibre i de la coberta: Natàlia Serrano
La UOC genera aquest llibre amb tecnologia XML/XSL.

Primera edició en llengua catalana: octubre 2006
© Gonçal Mayos, del text
© Editorial UOC, d'aquesta edició
Av. Tibidabo, 47, 08035 Barcelona
www.editorialuoc.com
Impressió: Reinbook
ISBN: 84-9788-518-X
Dipòsit Legal: B-45.722-2006

Cap part d'aquesta publicació, inclòs el disseny general i la coberta, pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap forma, ni per cap mitjà, sigui aquest electrònic, químic, mecànic, òptic, gravació, fotocòpia o qualsevol altre, sense la prèvia autorització escrita dels titulars del copyright.

Què vull saber

Lectora, lector, aquest llibre li interessarà si vostè vol saber:

- Quines són les idees i els pensadors bàsics de la Il·lustració.
- Quin és el context històric, social i polític en què es va desenvolupar.
- En quins períodes i moments es pot distingir el seu desenvolupament.
- Quines interpretacions més importants se n'han donat.
- Quin paper ha tingut la Il·lustració en la història humana i quin ha estat el seu llegat.

Índex de continguts

Què vull saber	3
Unes esperances comunes	7
QUÈ ÉS LA IL·LUSTRACIÓ	8
Una Il·lustració eterna?	9
La Il·lustració es perd en la diversitat?	11
Un mínim marc comú	16
Il·lustracions	17
ELS INICIS (1688-1723)	22
Un gran canvi geopolític	22
Els lliurepensadors	27
La relació amb l'alta cultura oficial	36
Més enllà d'una Il·lustració burgesa i lliberal	40
LA CONSOLIDACIÓ (1723-1750)	44
El despotisme il·lustrat	44
S'imposa la Il·lustració francesa?	50
L'entorn de Hume	51
El món germànic i altres països	52
TRIOMF I AUTOCRÍTQUES (1750 –	55

1774)	
L'expansió britànica i russa	55
La segona generació il·lustrada	59
L'INICI DE LES REVOLUCIONS	71
(1774-1789)	
La independència americana	71
L'ideal del progrés indefinit	75
La revolució inapercebuda	81
REVOLUCIÓ FRANCESA:	85
ENTUSIASME I POR (1789 – 1806)	
La inesperada radicalització	87
Les característiques de la Revolució	90
De Marat a Robespierre	94
Com acaba?	99
Bibliografia	103

Unes esperances comunes

És evident que la major part dels pensadors i personatges que veurem com a "il·lustrats" no es va considerar així. El terme no s'havia creat; com a molt es parlava de "llums" o es deia que calia "il·lustrar-se". Enmig dels múltiples conflictes i de les diversitats, costava d'imaginar-se que hi havia una actitud o perspectiva "il·lustrada" comuna i, encara menys, que hi podia haver alguna cosa semblant a un "moviment il·lustrat".

No obstant això, tot tractant de donar resposta als problemes del seu temps, molts pensadors del segle XVIII començaven a posar de manifest quelcom de bàsic i comú. Certament, no hi havia cap visió unitària del passat, cap diagnòstic compartit sobre el present ni tampoc cap projecte de futur en què tothom coincidís.

Si hi havia alguna cosa comuna, ningú no n'assumia tots els aspectes; però sí que hi havia cert aire de família en les actituds i les esperances, en els ideals, en el que es rebutjava i en el que calia canviar, en les experiències viscudes i en la visió de la condició humana.

QUÈ ÉS LA IL·LUSTRACIÓ

Des de la distància crítica i els nombrosos estudis d'aquella època, intentarem definir amb una mica de precisió què va ser la Il·lustració. Segurament no podrem destacar una definició única com van pretendre fer els grans estudiosos clàssics com, per exemple, Hegel en la *Història de la filosofia* o en les *Lliçons de filosofia de la història universal*.

Hegel vincula la Il·lustració al procés modern que prioritza la reflexió racional del subjecte pensant humà, però en critica l'abstracció, la unilateralitat i la fredor analítica, dicotomitadora i que "solidifica les diferències". És el que impedeix –pensa Hegel– tota reconciliació o síntesi dialèctica i el que té com a conseqüència inevitable la violència de la Revolució francesa.

Per la seva banda, Ernst Cassirer, a la *Filosofia de la Il·lustració*, en destaca la reformulació de la naturalesa mateixa de la filosofia. Recuperant l'actitud filosòfica més autèntica, la Il·lustració evita caure davant "l'esperit de sistema" que vol "empresonar" tots i cadascun dels sabers, però sense caure en la asistematitzat. Dóna gran importància a l'anàlisi i la classificació rigoroses, però evita partir

de principis metafísics indemostrables. Així, prioritza les preocupacions més vitals, dins d'una unitat de mètode, una mentalitat o una forma de pensar que cal anomenar "il·lustrada".

Paul Hazard, a *La crisi de la consciència europea i El pensament europeu del segle XVIII*, defineix la Il·lustració com l'època en què explota el gran conflicte larvat durant molt de temps en contra del domini total del cristianisme. Així, obre un conflictiu procés de ruptura descristianitzadora, secularitzadora i dessacralitzadora presidida per l'emancipació de la raó humana.

La crítica il·lustrada va sobretot en contra de la concepció religiosa de la vida, però sense provocar cap buit perquè els il·lustrats eren tan crítics i destructius del passat com projectadors i constructors del futur. Per això Hazard rebutja incloure en la seva anàlisi "els apassionats i místics" del segle XVIII (que n'hi havia molts, reconeix) i també considera inevitable que la radical necessitat de renovació dels il·lustrats acabés en una violenta revolució política i social.

Una Il·lustració eterna?

No podrem considerar la Il·lustració com una tendència gairebé eterna i consubstancial a l'home: quelcom que ja era present molt abans en la història, però que només va quallar o va esdevenir dominant en el segle XVIII, fins al punt que va merèixer el

nom de "segle de les llums".

No podrem seguir Friedrich Nietzsche, que la veu triomfar en la constitució de la raó durant la significativament anomenada "Il·lustració grega" del segle V aC, i que té en el final de la tragèdia àtica (per a Eurípides i Sòcrates) el signe cultural més profund.

Tampoc emularem Max Horkheimer i Theodor Adorno, que a *La dialèctica de la Il·lustració*, saluden Ulisses com el primer home "burgès" i en fan un símbol de la Il·lustració. Per a ells la Il·lustració, més que un moment històric, és sobretot la problemàtica essencial de l'home actual i, també, de tota la història humana sense excepció.

Amb la seva raó instrumental i la seva voluntat de fer l'home amo del món, la Il·lustració és el vector clau d'Occident i, per tant, les seves profundes conseqüències ambivalents (alhora emancipadores i perillosament totalitàries) no han acabat encara. Hi inclouen, per exemple, les guerres mundials, el feixisme i Auschwitz, ja que, sorprenentment, "la humanitat en lloc d'entrar en un estat veritablement humà [que ha estat sempre la promesa de la Il·lustració], va desembocar en un nou tipus de barbàrie" i en una nova mitologia, especialment quan el procés il·lustrador esdevé monolític i oblida l'autocrítica.

Peter Sloterdijk a la *Crítica de la raó cínica* també presenta una visió suprahistòrica de la Il·lustració,

com una tendència permanent en la humanitat que ell troba molt vinculada al corrent cínic del pensament occidental. També per a Sloterdijk, la Il·lustració té una fosca i íntima relació amb els que en principi semblen ser els seus enemics irrenunciables, ja que "als seus triomfals 'processos d'aprenentatge' els segueixen, com una ombra, catastròfics processos de desaprenentatge". Així Sloterdijk considera l'actual triomf del pitjor cinisme com una conseqüència directa (malgrat que indesitjada) de la Il·lustració: el terrorífic que havia de ser evitat sorgeix de nou i ho fa des de dins del remei.

La desconfiança generalitzada ha tendit a igualar els perills i a provocar tal desorientació i cansament, que la gent acaba abraçant el cinisme més acomodatiu. Això obliga –pensa Sloterdijk– que avui no es pugui ser fidel a la Il·lustració, si no és des de certa infidelitat.

La Il·lustració es perd en la diversitat?

També haurem d'anar més enllà d'interessants interpretacions però massa unilaterals, ja sigui en contra o a favor, com les de Lyotard o Habermas. Farem una anàlisi més matisada, tot i que d'alguna manera la Il·lustració (com diu Lyotard a *La condició postmoderna*) ha esdevingut un dels grans macrorelats moderns que la postmodernitat ha de superar i que, d'altra banda, també és cert que la Il·lustració, en

tant que part essencial de la Modernitat, és un procés encara inacabat i que reclama que se'l completi, com diu Habermas en *El discurs filosòfic de la modernitat*.

Ens mourem propers a anàlisis més equilibrades, alhora crítiques i reivindicadores de les grans aportacions il·lustrades, com les d'Armando Plebe, Michel Foucault i molts estudiosos actuals. Però també –en la mesura que puguem– evitarem abdicar de la tasca i esforç per donar un mínim sentit global i unitari al terme "Il·lustració".

Majoritàriament, avui, els estudiosos tendeixen a apartar-se de les grans interpretacions clàssiques (certament massa essencialistes i monolítiques), així com també de les suprahistòriques (massa abstractes i poc discriminadores), si bé això sol provocar també una perillosa confusió i manca de visions de conjunt. N'és la causa, segurament, l'excessiva i radical especialització dels estudis acadèmics, juntament amb una preocupació creixent per l'anàlisi "micro" en detriment del "macro".

Això provoca afirmacions, molt probablement tant rigoroses com còmodes, que desorienten i desencoratgen qui vol iniciar-se en problemàtiques com la "Il·lustració". Només com a exemples indicatius, n'apuntem molt breument algunes.

Jean Deprun, a "Filosofia i problemàtica de les Llums" a l'*Enciclopèdia de la Plèiade*, avisa que "la filosofia de les Llums és molt rica: rica fins a

espetegar, i àdhuc a explotar si s'intenta reduir a un model únic", esclata "en tantes constel·lacions intel·lectuals com jous pot superar l'esperit d'alliberament, instruments conceptuals adoptar, estils inventar o acceptar".

Georges Gusdorf, que dedica a la Il·lustració els volums IV, V i VI de la seva monumental *Les ciències humanes i el pensament occidental*, prediu que "l'historiador que s'imaginés poder extreure'n un sentit unitari i definitiu [del segle XVIII] testimoniarà per aquest simple fet una incomprensió terriblement ingènua".

El director de l'important institut parisenc dedicat a la producció escrita, Roger Chartier, nega a *Espai públic, crítica i dessacralització en el segle XVIII* que la Il·lustració l'ocupi íntegrament. Molt al contrari, remarca que hi ha moltes altres formes de pensament i de mentalitats que sovint no s'expressen del tot públicament o en el discurs social dominant i que, per això, no es valoren o anacrònicament són remeses a altres moviments i èpoques, sovint considerant-les simplement com a meres reminiscències del passat.

Els historiadors de la cultura i de l'art (com George Rudé a *Europa en el segle XVIII*, Arnold Hauser a *Història social de la literatura i de l'art* o Hugh Honour a *El Romanticisme*) eviten el terme "Il·lustració" per referir-se a tot el segle XVIII i no l'usen pel que fa a l'art (en què es parla en termes de

barroc, rococó, neoclassicisme o romanticisme, però mai d'art il·lustrat). Normalment només usen "Il·lustració" per a l'àmbit concret de la filosofia.

A *El món hispànic en el segle de les llums*, el professor de la Universitat Lliure de Brussel·les Roland Mortier parla clarament de "Múltiple segle XVIII". Reconeixent la "diversitat espacial, temporal i conceptual" de la Il·lustració, considera "abusiu i bastant mal mètode voler unificar i discernir amb massa rigor una realitat en moviment fins al punt que a vegades sembla contradictòria." "Així com no hi ha una Europa homogènia de la Il·lustració, tampoc no hi ha *una* ideologia sistemàtica de la Il·lustració, ni cap estil *únic*."

A "'Lumières', 'Aufklärung': Una nota sobre semàntica", "La debilitat de la raó a l'edat de la Il·lustració" i a l'*Enciclopèdia de la Pleiade*, Giorgio Tonelli opta per usar el terme "Llums" o *Aufklärung* "el menys possible: dóna lloc a massa controvèrsies." Per a ell, "l'època de les Llums, en tant que fenomen europeu de conjunt, no és més que una químera, tret que ens atenguem a certes vagues generalitats com l'"humanitarisme', la 'difusió del saber' o el 'patriotisme'". Finalment i com l'única solució possible, Tonelli acaba afirmant: "No ens resta sinó refugiar-nos en criteris cronològics".

Aquesta és ara mateix una de les opcions més habituals en els estudiosos, però cal no oblidar que en absolut no resol els problemes de fons i que la

gent ens demana alguna cosa més. La diversitat, la profunditat i el nivell de detall dels estudis actuals sobre la "Il·lustració" han mostrat fins a tal punt la diversitat que s'amaga darrere aquesta denominació, que sovint es proposa rebutjar-la i substituir-la per d'altres de suposadament més neutres i objectivament cronològiques com "segle XVIII", a més de, per descomptat, limitar-se estrictament a Europa i a les seves colònies més avançades.

Les revistes

És significatiu que les revistes actuals més importants que tracten la "Il·lustració" eviten referir-s'hi en els seus títols com a moviment concret. Són clarament minoritàries respecte a denominacions cronològiques del tipus "segle XVIII", que permet atendre també a personatges i fenòmens considerats tradicionalment com a poc "il·lustrats": *Dix-Huitième Siècle*, que s'edita des de 1968, *Studies on Voltaire and Eighteenth Century* (des de 1955), *British Journal for Eighteenth-Century Studies* (des de 1978), la del *Groupe d'Etude du XVIIIe siècle* de Brussel·les (1972) o el *Centre d'Etudes du XVIIIe siècle (CNRS)* de Montpellier. També és la idea que presideix la bibliografia més completa del XVIII: P.M. Conlon, *Le Siècle des Lumières. Bibliographie chronologique*, i també seria segurament l'opinió d'una àmplia majoria dels 8.418 investigadors identificats en el *International Directory of Eighteenth-century Studies*. A Espanya hi ha la Sociedad Española de Estudios del Siglo XVIII (Salamanca), que publica els *Cuadernos dieciochistas. Revista consagrada al estudio de la historia, el pensamiento, la literatura, el arte y la ciencia del siglo XVIII*. En canvi trenca la tendència el Grupo de Estudios del siglo XVIII de la Universidad de Cádiz, que edita una revista titulada (barrejant precisament el que sovint es considera imbarrejable): *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*.

Un mínim marc comú

La renúncia fàcil a fer servir termes com "Il·lustració" i a determinar-ne uns mínims trets comuns provoca el desconcert i la gairebé total desatenció a les grans coordenades evolutives. Sota

la pretensió de gran rigor, només s'aconsegueix disminuir l'interès i la sana curiositat. Per això en aquest llibre tractarem de reconstruir un mínim marc comú "macro" que —malgrat totes les diferències— ens permeti apuntar alguna unitat comuna a tot el període il·lustrat.

Darrere de l'aire de família cal orientar-se cap a una mena de "paradigma", una "episteme", una "mentalitat", una "cosmovisió", una "actitud més o menys psicològica" o, almenys, un "esperit" o un "estil" comuns i compartits.

Considerem la Il·lustració com un procés de llarga duració en evolució interna i que es relaciona amb altres processos superposats (alguns dels quals el poden contenir en ser més llargs, globals i bàsics, com la mateixa Modernitat). L'analitzem com un procés que no s'inscriu només en l'alta cultura sinó en el marc més decisiu i fonamental de la mentalitat i de les formes de vida socials. Procurarem en endavant donar el màxim de claus i dades perquè es pugui copsar tant l'enorme diversitat de la Il·lustració com, també, els trets bàsics de la seva unitat i importància global per a la història humana.

Il·lustracions

Cal remarcar que les idees i la societat il·lustrades no apareixen arreu igual i en el mateix moment. Els contextos socials, culturals, econòmics

i polítics són molt diversos, i són la causa que haguem de parlar d'una multiplicitat d'il·lustracions, que els estudiosos actuals normalment designen amb els termes en les diverses llengües: *enlightenment* per al món angloparlant (sovint especificant l'escolesa, irlandesa o americana), *lumières* per al francoparlant, *Aufklärung* per al parlant de llengua alemanya, *lumi* per a l'italià.

S'hi manifesta una relativament diversa evolució segons els àmbits lingüístics i nacionals on arrelen els factors il·lustrats i per això la major part dels estudiosos actuals tendeixen a usar *Lumières*, *Aufklärung*, *Enlightenment*, *Illuminismo* com a "termes tècnics" i eviten traduir-los sistemàticament entre si. No cal dir que això no s'havia produït mai abans; és una novetat respecte als segles anteriors en què el món cultural europeu estava molt més unit i encara presidit per l'ús compartit del llatí.

Alguns estudiosos actuals assenyalen aquest fet com la mostra que l'Europa del XVIII ja pràcticament ha culminat el procés (que s'inicia en el XVI i en algunes contrades en el XV) de "nacionalització de la cultura", tot i que continuarà amb els posteriors conflictes "nacionalistes" en la mesura que s'hi voldran incorporar noves realitats nacionals i estatals.

Així, malgrat la voluntat cosmopolita dels pensadors il·lustrats i de la seva convicció de representar certa "república de les lletres"

internacional i que aspira a representar la "humanitat", és clar que les grans monarquies i estats han aconseguit certa unificació política i cultural que confereixen als seus ciutadans un caràcter "nacional" i cultural específic.

És indiscutible que per exemple Voltaire i Diderot viatjaren per gran part d'Europa i seran acollits en corts llunyanes com a grans savis de la humanitat, però al mateix temps com a representants de la cultura considerada més poderosa en aquell moment: la francesa. Aquesta ha esdevingut símbol de "modernització" i per això moltes elits d'altres països conscientment la volen importar i adaptar al seu context i necessitats.

És un procés similar al que també va fer el mateix Voltaire quan en el seu exili anglès va intentar absorbir les noves idees i realitats que hi va viure per tal de mirar de trasplantar-les a França, o Franklin cercant en França complicitats per a la Revolució americana.

Però, en tots els casos, no hi hem de veure senyals "d'apatridisme" sinó tot el contrari, eren actes de servei a la pàtria (tant com a la humanitat) i sempre van ser acollits com a savis representants de la humanitat i, alhora, dels respectius països i cultures.

Reconeixent la multiplicitat de ritmes i especificitats del moviment il·lustrat, podem veure-hi un macroprocés bàsic. Primer, la Gran

Bretanya, conjuntament amb les províncies unides holandeses, engendren la major part dels valors fonamentals de la Il·lustració. Segon, aquests són rebuts per França i "naturalitzats" fins al punt de perdre's la memòria de l'origen britànic o holandès. En tercer lloc, França els expandeix i difon per Europa, on són rebuts com a "producte d'importació" d'un moviment ja definit i, per tant, en gran mesura d'una manera més llibresca, estrangeritzadora, elitista i "afrancesada": aquest sol ser el cas del món germànic, Rússia, l'Europa de l'Est, les penínsules Ibèrica i Itàlica. Això va provocar que en aquests territoris sovint l'il·lustrat fos considerat amb recança com un partidari de l'estranger o un afrancesat.

Aquí hi ha ja una de les primeres paradoxes de la Il·lustració perquè si bé els propagandistes de la Il·lustració van ser francesos, els seus sants patrons i pioners van ser anglesos: Bacon, Locke, Newton. Sovint s'ha magnificat la importància de la Il·lustració francesa, que no és més creativa intel·lectualment, tot i que sí que és la que té més ressò a tot Europa, segurament per la caixa de ressonància de les corts de model versallesc.

Precisament, tenint en compte aquest inici britànic i holandès, podria establir-se un període per a la Il·lustració com a etapa històrica (superant la divisió en segles) que aniria de la Revolució anglesa (1688) a la Revolució francesa (1789), que nosaltres

allarguem fins el moment àlgid de Napoleó (més o menys fins a 1808). Seguim Gusdorf en la idea que "una justa apreciació del segle de les Llums durà a preferir, doncs, els límits amplis als curts, per tal de reconèixer la seva amplitud en aquesta aventura de la consciència europea".

ELS INICIS (1688-1723)

El període constitutiu de les idees i estructures de la Il·lustració, del nou model de filòsof "lliurepensador" i del que Paul Hazard va anomenar la "crisi de la consciència europea" s'inicia el 1688, data de la Revolució anglesa "Gloriosa", que dona origen a la monarquia constitucional de Guillem II d'Orange.

Aquest important fet polític se superposa a esdeveniments culturals tan significatius com la publicació, el 1682 i a Holanda, dels *Pensaments sobre el cometa*, de Pierre Bayle, "habitualment considerat el text fundacional del moviment"; dels *Philosophia naturalis principia mathematica*, de Newton el 1687 i, el 1690, d'*Un assaig sobre l'enteniment humà, dos tractats de govern* i *Cartes sobre la tolerància* de Locke.

Hem situat el final d'aquest moment constitutiu el 1723 quan, a França, passa a governar directament Lluís XV després de la regència del duc d'Orleans, que ve a significar l'autèntic final de l'era de Lluís XIV.

Un gran canvi geopolític

A finals del XVII i inicis del XVIII som en una

època de gran canvi geopolític, malgrat que aparentment és un moment més tranquil que no el "segle de ferro" anterior. Així, cal relativitzar el tòpic del predomini de França en aquest moment, tot i que certament el francès és la llengua de la diplomàcia, de les corts i, per tant, de l'alta cultura oficial intereuropea. Però vist en perspectiva es pot pensar que l'anglès (en substitució de l'holandès i l'italià) ja començava a ser l'idioma dels negocis burgesos, de les grans colònies i del futur.

Cal reconèixer que a la mort de Lluís XIV, el 1715, França és un Estat absolutista centralitzat, estrictament organitzat, amb el millor exèrcit del moment (però no pel que fa a l'armada). S'acaba Versalles (1708) i França consolida el seu lideratge en el continent, però, alhora, apareixen les primeres grans bancarrotes financeres i la modernització economicosocial francesa s'alenteix notablement.

Espanya i Portugal en decadència

D'altra banda, l'Europa central supera definitivament la dinàmica i els terribles costos de la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648), però ja no és el centre polític europeu. Aquella guerra va acabar amb les pretensions de domini de l'emperador (Sacre Imperi Cristià Germànic) i del papa, alhora que a l'Imperi espanyol es comença a pondre el sol i el portuguès trontolla manifestament. En el fons, tots dos deixen de ser grans potències.

La Il·lustració va ser un corrent europeu del segle XVIII. Era un moviment d'idees que aspirava a millorar costums i formes de govern. Tradicionalment ha estat molt vinculat a França i a figures com Voltaire, Rousseau o Diderot. Però no es pot oblidar el paper impulsor de la Gran Bretanya amb Locke o Hume, ni com després la resta d'Europa va rebre les propostes il·lustrades. Aquest llibre traça amb detall el mapa dels grans protagonistes i esdeveniments de l'època fins arribar a la Revolució francesa.

Gonçal Mayos

Gonçal Mayos és professor titular de Filosofia a la Universitat de Barcelona i consultor de la Universitat Oberta de Catalunya.

*Web universitari:
www.ub.es/histofilosofia/gmayos*

ISBN 84-9788-518-X

9 788497 885188

EDITORIAL UOC

www.uoc.edu